

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ**

**ФИЛОСОФИЯ ЖАНА САЯСИЙ -УКУКТУК
ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ**

Кол жазма укугунда
УДК:

**Аликуов Бакыт Макешович
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЧЕК АРА КООПСУЗДУГУН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУУТУК ЖӨНГӨ САЛУУ**

12.00.02 - конституциялык укук; муниципалдык укук

юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алууга диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Ош - 2023

Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунда даярдалган.

Илимий жетекчиси:

ю.и.д., профессор Г.К. Кулдышева

Расмий оппоненттери:

Жетектөөчү уюм:

Диссертация 2023-жылдын _____ саат 15.00до Ош мамлекеттик университетине караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д_____диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: Ош ш., Ленин көч., ____.

Диссертация менен Ош мамлекеттик университетинин (Ош ш., Ленин көчөсү, ____), китепканаларынан, ДКтин сайтынан: http://www._____ таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын _____ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин кандидаты _____

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын конституциялык-укуктук статусу татаалдашкан саясий жана экономикалык шарттарда калыптанып жана такталып жатат. Көз карандысыз Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын тартипке келтирүү боюнча иш-аракеттер республиканын өз алдынча мамлекеттик түптөлүшүнүн, бекемделишинин жана өнүгүшүнүн маанилүү жана ошондой эле ажырагыс бир бөлүгү болуп саналат. Бул тарыхый маселелерди чечүүнүн татаалдыгы төмөнкүлөрдөн турду: биринчиден, “коомдук четтөөгө” алып келбеген, коомдук жана мамлекеттик коопсуздуктун жана ошондой эле адамдын укугунун жана эркиндигинин камсыз кылынуусун гармониялык айкалыштырган Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы тууралуу сөз болууга жана ал талаптар ишке ашырылууга тийиш эле; экинчиден, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын такталуусу жана биротоло чечилүүсү, анын ишенимдүү коргоого алынуусу оперативдик мүнөздөгү саясий, экономикалык, социалдык ж.б. мүнөздөгү татаал проблемалардын комплексин чечүүнү талап кылат; үчүнчүдөн, Кыргыз Республикасынын жаңы геосаясий жана экономикалык абалы мамлекеттик чек аралардын коргоого алынуусунун начарлоосуна алып келди.

Кыргыз Республикасы этникалык, демографиялык жана аймактык туруксуздук менен мүнөздөлгөн Фергана өрөөнүндө жайгашкан. Афганистандагы жана республикага чектеш жайгашкан Тажикстандагы согуштук кагылышуулар эл аралык терроризмдин, наркобизнестин жана мыйзамсыз курал сатуунун булактарына айланды. Мындай аскердик жана саясий туруксуз шарттарда мамлекеттик чек араларды коргоого алуунун укуктук режимдери жана чек аранын коопсуздугун камсыз кылуу маселелери өзгөчө курч турду.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылуу маселелерине терең талдоо жүргүзүү менен Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугун жана жалпы эле аймактык тынчтыкты сактоодогу төмөнкүдөй тенденцияларды жана геосаясий процесстерди белгилейбиз:

- экономикалык, саясий, аскердик кубаттуулук жана таасирлер үчүн болгон күрөш жана атаандаштык;
- Борбордук Азиядагы саясий катаклизмдер.

Салыштырмалуу түрдө алып караганда, республика менен чектеш жайгашкан мамлекеттер ортосундагы “коопсуздук коркунучтары” аз изилдөөгө алынган жана мындай чыр-чатактардын алдын алуунун теориялык жагдайлары жеткиликтүү иштелип чыккан эмес десек жаңылышпаган болор элек. Түрдүү чек аралык коркунучтарды аныктоонун жана алардын алдын алуунун методологиялык базалары, чектеш республикалар ортосунда пайда боло калган пикир келишпөөчүлүктөрдү жөнгө салуунун жолдору толугу менен иштелип чыкпай, аныкталбай жана чечилбей келүүдө.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча нормативдик-укуктук иш-чаралар азыркы социалдык-саясий талаптарга жана жоопкерчиликтерге жооп бербейт. Бул республикалык гана эмес эл аралык мааниге ээ татаалдашкан маселеге Кыргыз Республикасынын жана Көз Карандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин мүчө-мамлекеттеринин геосаясий кызыкчылыктарын, аймакта түзүлүп жаткан саясий кырдаалдарды эске алуу менен мамиле жасалууга тийиш.

Азыркы учурда Борбордук Азияда (аймактык негиздерде) түзүлүп жаткан саясий-социалдык жагдайларда ылайык чек ара маселелерин тактоонун жана чечүүнүн теориялык-методологиялык негиздерин кайрадан карап жана иштеп чыгуу зарылчылыктары пайда болууда.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуунун фундаменталдык базасы республиканын мамлекеттик саясатынын башкы жана негизги саясаттарынын бири. Мындай мамлекеттик деңгээлдеги саясат бардык күчтөрдү жана аракеттерди интеграциялоочу фактор катары кызмат кылып, мамлекеттик чек араларды бекем коргоого алууга, алардын коопсуздугун толугу менен камсыз кылууга багытталат. Туура жүргүзүлгөн чек ара саясаты чек ара коопсуздугун гана эмес жалпы калктын тынчтыгын да камсыз кылат жана муну кийинки учурларда коңшулаш жашаган республикалар менен оң-тескери мамилелер ачык көрсөтүп жатат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы демилгелүү болуп саналат.

Изилдөөнүн объектиси. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын коопсуздугун камсыз кылуудагы коомдук мамилелер жана бул маселедеги орчундуу көйгөйлөр, аны оң жагына чечүүдө жаралып жаткан тоскоолдуктар жана аларды четтетүүнүн жолдору.

Изилдөөнүн предмети болуп Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ишин жөнгө салуучу конституциялык-укуктук ченемдер саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын коопсуздугун камсыз кылууну конституциялык-укуктун жактан жөнгө салуунун жолдорун изилдөөгө алуу.

Алдыбызга коюлган максаттар төмөнкүдөй **милдеттерди** аныктады:

- КРнын мамлекеттик чек арасы түшүнүгүнүн жана укуктук маңызын изилдөөгө алуу.

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын эл аралык укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режиминин өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө берүү;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын тизиминин изилдөө жүргүзүү;

- Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугунун маңызын жана маанисин талдоо жүргүзүү;

- Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизм ачып берүү;

- чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын укуктук статусун жана уюштуруу түзүмүнө мүнөздөмө берүү;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизм өркүндөтүү жолдорун иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. Буга чейин Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылууга байланышкан мамлекеттик-укуктук жана эл аралык-укуктук маселелердин комплекстери монографиялык деңгээлде атайын изилдөөгө алынган эмес.

Биздин диссертациялык изилдөөбүздө “Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу” категориясынын маани-маңызы саясий-укуктук жактан негизделди; чек араны коргоого алуу, жалпы улуттук жана чек араларга чектеш аймактарда жашаган элдердин кызыкчылыктары өз ара салыштырылды, аларды аныктоонун жана чечүүнүн ийкемдүү жолдору чек ара маселелерине тиешелүү органдарга сунуш кылынды; Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу түшүнүгүнүн маани-маңызы жана структурасы классификацияланды; Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталды; коомдогу, чектеш республикалар менен болгон мамиле-катыштагы, жалпы калк тынчтыгындагы жана ошондой эле өлкөнүн саясий-социалдык турмушундагы чек ара коопсуздугунун орду жана ролу негизделди ж.б.

Мамлекеттик чек араларды коргоого алууда, коомдук коопсуздукту камсыз кылууда институционалдык өзөк катары кызмат кылуучу Кыргыз Республикасынын Улуттук Коопсуздугунун Мамлекеттик Комитетинин Чек Ара Кызматын өнүктүрүүнүн заманбап ыкмалары жана тенденциялары аныкталды жана тиешелүү кызматтарга сунушталды жана алардын азыркы учурдагы саясий-укуктук базалары негизделди жана аларга ар тараптуу талдоо жүргүзүлдү.

Коргоого чыгарылуучу негизги жоболор. Бул проблеманы илимий талдоонун натыйжасы илимий жаңылыктын элементтерине ээ болгон жана коргоого сунушталган төмөнкү корутундулар жана жоболор болуп саналат:

1. Мамлекеттик чек ара институтунун ченемдик аныктамасы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бүтүндүгүн, анын аймактарынын кол тийбестигин, анын ичинде мамлекеттик чек араны коргоону жана коопсуздукту камсыз кылуучу эгемендүүлүгүн сактоо боюнча чаралардын жана аракеттердин тутумунун негизи болот, бул Кыргыз Республикасынын жарандарынын укуктарынын жана эркиндиктеринин негизги кепилдиги

болуп саналат.

2. Чек ара мыйзамдарынын калыптандыруучу системасы “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугунун конституциялык-укуктук негиздери” комплекстүү конституциялык-укуктук институттун болушун аныктайт.

3. “Кыргыз Республикасынын чек ара укугу” комплекстүү укуктук тармагын түзүү тенденциясы бар экендиги аныкталган.

4. Кыргыз Республикасынын Чек ара кодексин иштеп чыгуу жана кабыл алуу аркылуу чек ара мамилелерин жөнгө салуучу ченемдик укуктук актыларды системалаштыруу жана чек ара мамилелерин мыйзам алдындагы (ведомстволук) жөнгө салуудан алып салуу зарылчылыгы негизделди.

5. Чек ара коопсуздугун жакшыртуу боюнча чараларды ишке ашыруу үчүн негизги программалык документти - Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуу Концепциясын иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарыл, анда чек ара коопсуздугун чыңдоо жана Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитетинин чек ара кызмат органдарын мындан ары өнүктүрүү боюнча өкмөттүн ишинин артыкчылыктуу багыттары белгиленген.

6. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатынын Негиздерин (концепциясын) иштеп чыгуу жана кабыл алуу боюнча сунуш негизделген, анда Кыргыз Республикасынын чек ара мейкиндиктердеги улуттук кызыкчылыктарды коргоонун максаты, милдеттери, принциптери, негизги багыттары жана механизми жөнүндө расмий түрдө кабыл алынган көз караштардын тутумун сунуштайт, ал Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара саясатынын артыкчылыктарын аныктоонун методологиялык негизи болуп саналат.

7. Чек ара кызматы жөнүндө атайын мыйзамдык актыны кабыл алуунун зарылчылыгы негизделди, ал Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын органдарынын ишинин укуктук жана уюштуруучулук негиздерин аныктайт, чек ара кызматынын органдарынын жана алардын кызматкерлеринин укуктарын жана милдеттерин, кепилдиктерин, чек ара кызматынын кызматкерлерин жана алардын үй-бүлө мүчөлөрүн укуктук жана социалдык жактан коргоону аныктайт.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын коргоого алынуусунун алгылыктуу моделдеринин, теориялык жоболордун, корутундулардын, практикалык сунуштардын берилгендигинде.

Диссертациялык изилдөөнүн жоболору жана корутундулары, практикалык сунуштары мамлекеттик чек араларды бекемдөөнү, алардын чектеш республикалар менен биргеликте такталуусун конституциялык-укуктук жактан жөнгө салат; мамлекеттик чек аралар маселелери тууралуу нормативдик-укуктук актылардын системага салынуусу чектеш республикалар ортосундагы гана эмес жергиликтүү калк арасындагы айрым пикир келишпөөчүлүкөрдү (мисалы, Кемпир-Абад суу сактагычы тууралуу

маселелер) да тартипке салууга алып келет жана мындай аракеттердин натыйжасында чек ара гана эмес мамлекеттик кызыкчылыктарды да жогорку деңгээлде чечүүгө мүмкүнчүлүкөр түзүлөт; диссертациялык изилдөөнүн жоболору, корутундулары жана практикалык сунуштары мамлекет теориясы жана тарыхы, конституциялык жана административдик укуктар академиялык курстарынын окуу процесстеринде колдонулууга ээ боло алат.

Диссертанттын өздүк салымы. Диссертациялык изилдөөдө алынган илимий-методикалык жана юридикалык натыйжалар диссертанттын жекече аракеттеринин жана изденүүлөрүнүн натыйжасында келип чыкты.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын улуттук илимдер академиясынын философия жана саясий-укуктук изилдөөлөр институтунда даярдалды жана талкууга алынды. Изилдөөдөнүн натыйжалары кафедранын отурумдарында (заседание), республикалык жана ошондой эле эл аралык деңгээлдердеги илимий-практикалык конференцияларда жана семинарларда апробацияланды, талкууга алынды жана биз изилдөөгө алган багыт боюнча докладдар окулду.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдары Ош мамлекеттик университетинин юридика факультетинин окуу процесстеринде колдонулууда.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын диссертациядагы чагылдырылыш деңгээли. Диссертациялык изилдөөдө берилген негизги теориялык жоболор жана корутундулар, практикалык сунуштар он публикацияларда чагылдырылды.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. диссертациялык изилдөөнүн табиятына жана өзгөчөлүктөрүнө ылайык түзүлүп, анын максаты жана милдеттери тыкыр эске алынды. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, колдонулган нормативдик укуктук актылардын жана илимий адабияттардын тизмесинен турду.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделген; иштин максаттары жана милдеттери аныкталган; илимий жаңылыгы жана практикалык мааниси мүнөздөлгөн; коргоого коюлуучу негизги жоболор баяндалган; изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробациясы; диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу, диссертациянын түзүмү жана көлөмү көрсөтүлгөн.

Биринчи бап «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын Конституциялык-укуктук негиздери» үч бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүм «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы түшүнүгү жана анын укуктук маани-маңызы» деп аталат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын бекем сакталуусуна жана алардын бекемделүүсүнө, кайрадан так жана туура каралып чыгуусуна терең жана ар тараптуу талдоо жасоо чек ара түшүнүгүнө, анын табиятына, эл аралык мамилелердеги анын ордуна жана кызматына тереңден баа берүүсүз таптакыр мүмүн эмес. Чек ара маселелерин туура чечүүдө бул феномендин түпкү тамырына, анын табиятына, коомдук ой жүгүртүүгө жана кызыкчылыктарга, мамлекеттин келечектеги перспективалык өнүгүүсүнө, чектеш республикалар аралык ынтымактыкка, өз ара түшүнүшүүгө, кызыкчылыктардын туура келүүсүнө терең көңүл бурулат.

“Мамлекеттик чек ара” термининин эң эле негизги жана башкы элементи, бул – “мамлекет”, “мамлекеттүүлүк”. Бирок да, “чек ара” түшүнүгүнө мамлекет терминине салыштырмалуу азыраак көңүл бурулуп келгендиги айныгыс чындык. Терең алып караганда, конкреттүү чек арасы жок эч бир мамлекет болбойт жана чек аранын укуктук-юридикалык, саясий-социалдык жактарынын кыргыз юридика илиминде жетишерлик изилденбей келгендиги бизди бул диссертациялык ишти колго алуубузга себепчи болду.

Жыйынтыктап айтканда, “мамлекеттик чек ара” термини “мамлекет” деп аталган татаал жана масштабдуу социалдык-саясий түзүлүштүн чегин билдирип жана дүйнө элдерине даана көрсөтүп турат. “Мамлекеттик чек ара” термининин маани-маңызы Кыргыз Республикасынын 2015-жылдын 16-майындагы 1-мыйзамдын № 98 беренесиндеги “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасы жөнүндөгү” мыйзамына аныктама берүү менен ачыкталат. Бул мыйзамда “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы мамлекеттин аймагынын (кургак жерлеринин, жер астынын, кен байлыктарынын, сууларынын, аба мейкиндигинин) чектерин вертикалдык түрдө аныктоочу сызык, башкача айтканда, эгемен Кыргыз Республикасынын мамлекеттик иш-аракеттеринин мейкиндигинин чеги” деп жазылган [*Закон КРот 16 мая 2015 года № 98 «О Государственной границе Кыргызской Республики» / Эркин-Тоо, № 46-47 (2517-2518), 22 май 2015 г.*].

Чектеш жайгашкан мамлекеттердин бир пикирде, өз ара саясий-социалдык, экономикалык кызматташтыкта болуу принциптеринин сакталуусу абдан маанилүү. Бул талаптарда чектеш мамлекеттердин бирдей көз карашта жана ошондой эле эки ача пикирде болуусу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул тууралуу Б.М. Клименко жана Н.А. Ушаков изилдөө жүргүзүшүп, аймактык кол тийбестик принциптери аймактык кол тийбестик формуласы менен чечилет деп жазышкан [*Клименко Б.М., Ушаков Н.А. Нерушимость границ-условие международного мира. М.: Наука, 1975. С. 37.*].

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы башка бардык эле өлкөлөрдүн чек аралары сыяктуу эле төмөнкү үч негизги категория боюнча

классификацияланат: кургак жерлердеги чек ара, аба мейкиндигиндеги чек ара жана суу бетиндеги чек ара. Кыргыз мамлекети океандардан жана деңиздерден алыс жайгашкандыктан суу үстүндөгү чек арасы жок деп айтсак да болот.

Кыргыз Республикасынын “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара жөнүндөгү” мыйзамдарына ылайык чек ара сызыгы өткөн жерлерге атайын чек ара белгилери коюлат, алар алыстан эле даана көрүнүп турууга жана бекем, узак мөөнөттүү болууга тийиш. Чек ара белгилеринин коюлуш тартиби, формасы, түсү жана өлчөмү Кыргыз Республикасынын Өкмөтү (азыркы министрлер кабинети) тарабынан белгиленет.

Эл аралык эрежелер боюнча чектеш мамлекеттердин чегинин такталышы эки этап менен жүргүзүлөт, биринчиси – чек ара сызыгынын делимитацияланышы, экинчи этабы – демаркацияланышы.

Делимитация – бул чек ара сызыгынын такталышы жана анын картага түшүрүлүшү. Мында чек ара сызыктары өткөн жерлерге мүнөздөмө берилет жана ал жерлер ири масштабда картада белгиленет. Демаркация – бул буга чейин жүргүзүлгөн делимитация жөнүндөгү келишимдин негизинде чек ара сызыктарынын жана белгилеринин коюлгандыгы, мында картага түшүрүлгөн белгилер так сакталууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы” түшүнүгүнө мындайча аныктама берилет: “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы чектеш мамлекеттер менен эки тараптуу тартипте макулдашылган жана документалдуу түрдө келишимдер бекитилген Кыргыз Республикасынын кургак жерлеринде, сууларында, жер астында жана аба мейкиндигинде өткөн чек ара тилкеси”.

Экинчи бөлүм **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук жөнгө салуунун эл аралык аспектилери»** деп аталат.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын тактоо, коргоого алуу боюнча кызматтар башка жумуштарга салыштырмалуу абдан татаал жана жоопкерчиликтүү милдеттер болуп эсептелет. Чек ара маселелерин тактоого алуу, кайра кароо, зарыл учурларда чек ара тилкелерин ары-бери жылдыруу, алмаштыруу маселелери чектеш жайгашкан мамлекеттер менен биргеликте гана чечилет. Анын үстүнө, чек ара боюнча талаштуу маселелерди мүмкүн болушунча тез арада чечүү талап кылынат. Чектеш мамлекет чек арасын бери карай жылдырып алгандан, буга чейин боло калып жүргөндөй зым тосмолорун тартып койгондон же кандайдыр курулуштарды куруп алгандан кийин чектеш эки мамлекеттин бир пикирге келүүсү бир топ татаалчылыктарды жаратат. Советтик Социалисттик Республикалар Союзу таркатылгандан кийин чек ара сызыктарын тактоо жана биротоло бекитүү маселелеринде Кыргыз Республикасында айрым бир маселелер жарала калып жатты. Мамлекеттик чек ара маселелери бүгүнкү күндө абдан татаал жана динамикалуу, айрыкча Тажикстан менен болгон чек ара проблемалары республиканы көптөгөн түйшүктөргө, курмандыктарга жана социалдык-экономикалык чыгымдарга алып келүүдө. Казакстан жана Өзбекстан

Республикалары менен болгон чек ара маселелеринде салыштырмалуу түрдө проблемалар жок. Өзбекстан менен болгон чек ара маселелери 99% чечилди деп жогорку бийлик өкүлдөрү расмий түрдө жарыялап да жатышат.

1992-жылдын 8-сентябрында Минск шаарында Борбордук Азиянын үч республикасынан (Кыргызстан, Казакстан, Таджикстан) жана Россия Федерациясынан турган делегациялар Кытай менен болгон чек ара маселелерин чечүү максатында чогулушту. Макулдашууда мурдагы СССРге баш ийген республикалардын КНР менен жекече сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүсү боюнча келишимдер түзүлүп, ар бир республика жогорудагы маселелер боюнча Кытай Эл Республикасынын өкүлдөрү менен эки тараптуу макулдашууларга келишип, колдорун коюшту.

Кыргыз Республикасы менен Кытай Элдик Республикасынын тиешелүү кызматтары тарабынан 1996-жылдын 4-июнунда эки өлкөнүн ортосундагы мамлекеттик чек аралар боюнча макулдашууга кол коюлган. Бул макулдашуу Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан 1998-жылдын 10-апрелинде ратификацияланган. Бул макулдашууда Үзөнгү-Кууш тоолорунан аймагынан тышкаркы бардык талаштуу маселелер оң жагына чечилген. Кыргыз Республикасы менен Кытай Элдик Республикасынын ортосундагы мамлекеттик чек аралар боюнча кийинки кошумча макулдашууга 1999-жылдын 26-августунда кол коюлган. Бул макулдашууга кол коюлгандан кийин эки чектеш мамлекеттердин ортосунда болуп келген бардык талаштуу маселелер чечилген жана бул макулдашуу 2002-жылдын май айында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан ратификациядан өткөн.

Кыргызстан, Өзбекстан жана Тажикстан менен болгон чектер формалдуу түрдө мамлекеттик чек аралар деп аталганы менен толук кандуу мамлекеттик чек ара статусуна караганда административдик чек ара статусуна жакыныраак, себеби мурдагы СССРдин курамына кирген союздук республикалардын ички чек аралары боюнча эл-аралык укуктук актыларга ылайык келишимдер түзүлгөн эмес. Бирок да, бул убактылуу көрүнүш, КМШнын курамындагы республикалар аралык чек аралар акырындап жүрүп отуруп эл аралык – укуктук статустарга ээ болот.

ОДКБга (Жамааттык коопсуздук кыймылы уюму), ШОСко (Кызматташуунун Шанхай уюму), КМШга жана башка эл аралык уюмдарга кирген мамлекеттер биргеликте бат-бат коргонуу, террорчулукка каршы күрөшүү багыттарындагы аскердик машыгууларды өткөрүп турушууда. Демек, Орто Азияда чектеш жайгашкан мамлекеттер чек араларын, биринчи кезекте, бири-биринен эмес күтүлүп калуусу мүмкүн болгон тышкы коркунучтардан коргоого алууга милдеттүү деген мыйзам ченемдүү маселени ар бир чектеш республикалардын жалпы калкы жана жетекчилиги көңүл борборунда тутууга тийиш.

Үчүнчү бөлүм «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими» деп аталат

Кыргыз Республикасынын илимий чөйрөсүнө “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими” категориясынын кириши чек ара тууралуу мыйзамдарга талдоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк гана жаратпастан бул мыйзамдык актылардын практикада колдонулуу тартиптерине, чек арага тиешелүү мыйзамдардын бузулуусу кездешкенде аларга карата жүктөлүүчү юридикалык жоопкерчиликтерге да анализ жүргүзүүгө, иштебеген же чек араларды коргоодо айрым ыңгайсыздыктарды жараткан мыйзамдарды кайра карап чыгууга, аларга оңдоолорду жана толуктоолорду киргизүүгө, чек ара мыйзамдарынын ийгиликтүү иштешинин юридикалык механизмдерин иштеп чыгууга мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Кыргыз Республикасынын чектеш мамлекеттер менен болгон азыркы абалына талдоо жүргүзүү менен М.А.Эсенбаев [*Эсенбаев М.А. Правовой режим государственной границы Кыргызской Республики: Дис. ... канд. юрид. наук : 20.02.03 : М., 2002 168 с.*] Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларын, алардын укуктук режимдерин тактоо, чек аралардын коопсуздугун сактоо мамлекет үчүн гана эмес чек арага чектеш жашаган калк үчүн да эбегейсиз чоң мааниге ээ, чек ара аймактарында чыр чыкса эки тараптын тең калкы жапа чегет, кыйынчылыктарга дуушар болот деп жазган.

КРнын 2015-жыл 16-майындагы №98 «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндө» мыйзамы менен республиканын чек араларынын төмөнкүдөй режимдери белгиленген:

- 1) мамлекеттик чек аралардын жалпы режими;
- 2) конкреттүү аймактардын чек ара режими;
- 3) мамлекеттик чек аралардан өткөрүү пункттарынын иштөө режими.

В.Е.Степенко чек ара маселерине тиешелүү юридикалык илимдер тармагына «куртак жерлердеги мамлекеттик чек ара», «абадагы мамлекеттик чек ара», «деңиздеги мамлекеттик чек ара», «дарыядагы мамлекеттик чек ара», «көлдөгү мамлекеттик чек ара» терминдерин киргизүүнү жана алардын бирине тиешелүү эреже, тартип жана жоопкерчиликтерди иштеп чыгууну сунуш кылган [*Степенко В.Е. Административно-правовой механизм обеспечения режима функционирования государственной границы РФ: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Хабаровск, 2006. / <http://www.dissercat.com/content/administrativno-pravovoi-mekhanizm-obespecheniya-rezhima-funktsionirovaniya-gosudarstvennoi-#ixzz3ur7XxNKG>).*] Кыргыз Республикасы башка мамлекеттер менен деңиз аркылуу чектешпейт жана балким, В.Е.Степенко сунуш кылгандай, «көлдөгү мамлекеттик чек ара» түшүнүгүн, андагы нормативдик укуктарды жана жергиликтүүлүктөрдүн кызыкчылыктарын сактоого алууда жана канааттандырууда Кемпир-Абад боюнча чырлуу маселеде колдонууга болор беле.

В.Е.Степенко диссертациялык изилдөөсүндө мамлекеттик чек ара режимине чек аранын өлкөнүн сырткы коопсуздугун камсыз кылуу

багытында иштеп туруусун тартипке салуучу эреже, талаптардын жыйындысы катары баа берет. Анын пикири боюнча чек ара бул аймактардагы коомдук мамилелердин юридикалык табиятын, мамлекеттик чек арадан ары-бер өтүүнүн мыйзамдуу эрежелерин мүнөздөп турат [Степенко В.Е. *Административно-правовой механизм обеспечения режима функционирования государственной границы РФ: автореф. дис....д-ра юрид. наук. Хабаровск, 2006.* / <http://www.dissercat.com/content/administrativno-pravovoi-mekhanizm-obespecheniya-rezhima-funktsionirovaniya-gosudarstvennoi-#ixzz3ur7XxNKG>).].

Мамлекеттик чек ара режиминин мазмунун түзүүчү режимдик эрежелердин чектеш мамлекеттер ортосунда толук дал келбестигинен улам жергиликтүү жана чет өлкөлүк жарандардын чек ара тартиптерин бузуусу пайда болот. Айрым учурларда жарандар чек арадан өтүү учурунда башка мамлекеттин чек арага, андан өтүүгө тиешелүү талаптарын так аткарбай калат же ал талаптарды билип турса да түшүнгүсү келбейт, мындан улам жарандар менен чек арачылардын чырлашуу фактылары да кездешип турат.

КРнын “Кыргыз Республикасынын чек арасы жөнүндөгү” мыйзамында чек арага тиешелүү маселелер зарылдыгына жана маанилүүлүгүнө жараша ирети менен жайгаштырылган. Негизинен алганда, чек арада анчалык маанилүү эмес маселелердин болуусу мүмкүн эмес, убагында майдараак жана анчалык маанилүүрөөк эмес маселе (курулат турмуш майдадан, байкабайт аны майда адам) деп тиешелүү деңгээлде көңүл бурулбай калган маселе кези келгенде глобалдык деңгээлдеги чоң проблемага айланып кетет. Демек, чек арадагы маселелердин чоң-кичине деп бөлүштүрүлүүсү шарттуу гана түшүнүк.

Экинчи бап **«Кыргыз республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун укуктук жактан камсыз кылуу»** үч бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүм **«Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларын камсыз кылуу боюнча мыйзамдар системасы»** деп аталат.

Азыркы учурда Кыргыз Республикасында мамлекеттик чек аралардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча бир катар нормативдик-укуктук актылар иштеп жатат. Алардын эң эле негизгиси 2015-жылы кабыл алынган “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Чек Арасы жөнүндөгү” мыйзамы. Буга чейин 1999-жылы кабыл алынган чек ара мыйзамы иштеп келген жана ал өз мезгилинин талаптары үчүн жооп берген

КРнын “Кыргыз Республикасынын чек арасы тууралуу” мыйзамынын жана Кыргыз Республикасынын Улуттук Коопсуздугунун Мамлекеттик Комитетинин чек ара жөнүндөгү жобосунун [Постановление Правительства Кыргызской Республики от 19 января 2021 года № 8 «О Пограничной службе Государственного комитета национальной безопасности Кыргызской Республики»] мазмуну Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук тартипке салуу боюнча жаңыдан пайда болгон маселелерди чечүү үчүн жаңы мамлелердин талап кылынып жаткандыгын күбөлөндүрөт.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара пункттарынан өткөрүүдөгү текшерүүлөрдүн укуктук негиздери төмөнкүлөр: КРнын 2015-жылдагы “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндөгү” мыйзамы; КРнын 1993-жылдагы “Кыргыз Республикасындагы чет элдик жарандардын укуктук жоболору жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 14 декабря 1993 года № 1296-XII «О правовом положении иностранных граждан в Кыргызской Республики» // Свободные горы, № 6, 18.02.1993 г.*]; КРнын 2000-жылдагы “Тышкы миграция жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 17 июля 2000 года № 61 «О внешней миграции» // Эркин-Тоо, № 61, 28.07.2000 г.*]; КРнын 2015-жылдагы “Өсүмдүктөрдүн карантини жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 12 января 2015 года № 02 «О карантине растений» // Эркин-Тоо, № 5, 23.01.2015 г.*]; Кыргыз Республикасынын 2009-жылдагы “Коомдук ден соолукту сактоо жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 24 июля 2009 года № 248 «Об общественном здравоохранении» // Эркин Тоо, №68-69, 07.08 2009 г.*]; Кыргыз Республикасынын 2014-жылдагы “Ветеринария жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 30 декабря 2014 года № 175 «О ветеринарии» // Эркин-Тоо, № 2, 13.01.2015 г.*]; КРнын 2004-жылдагы “Кыргыз Республикасындагы техникалык тартипке салуу жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 22 мая 2004 года № 67 «Об основах технического регулирования в Кыргызской Республике» // Эркин-Тоо, № 41, 01.06.2004 г.*]; Кыргыз Республикасынын 2019-жылдагы “Таможнялык тартипке салуу жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 2019 г. № 52 «О таможенном регулировании» // Эркин-Тоо, № 34-35, 30.04.2019 г.*]; 1995-жылы 2-декабрда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №520 Токтому менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын аймагына ташып киргизилип жаткан азык-түлүктөрдү жана башка продукцияларды текшерүүгө алуунун тартиптери тууралуу” Жобо [*Постановление Правительства Кыргызской Республики от 02.12.1995 г. №520; «Об утверждении Положения о порядке контроля продукции, ввозимой в Кыргызскую Республику»*]; 2004-жылы 7-октябрда Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №739 Токтому менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынан өткөрүү пункттары тууралуу” Жобо, 2021-жылдын 19-январында кабыл алынган ушундай эле №8 Жобо [*Постановление Правительства Кыргызской Республики от 7 октября 2004 года № 739; от 19 января 2021 года № 8; «Об утверждении Положения о пунктах пропуска через государственную границу Кыргызской Республики»*]; КРнын Өкмөтүнүн 2021-жылдын 19-январында кабыл алынган жана №8 Токтому менен бекитилген “Кыргыз Республикасынын Улуттук Коопсуздугунун Мамлекеттик Комитетинин Чек Ара кызматы тууралуу” Жобо [*Постановление Правительства Кыргызской Республики от 19 января 2021 года № 8 «О Пограничной службе Государственного комитета национальной безопасности Кыргызской Республики»*]; 2016-жылдын 4-апрелинде Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №172 атайын Токтому

менен бекитилген Кыргыз Республикасынын чек ара тилкелеринин режими жана чек ара режиминин эрежелери [*Постановление Правительства Кыргызской Республики 4 апреля 2016 года № 172; « О Правилах пограничного режима и режима пограничной полосы Кыргызской Республики»*]; 2004-жылдын 5-мартында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №133 Токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын Чек Ара Кызматкерлери жана Анын Өкүлдөрү жөнүндөгү жобосу [*Постановление Правительства Кыргызской Республики от 5 марта 2004 года № 133 «Об утверждении Положения о пограничных представителях Кыргызской Республики» / «Нормативные акты Правительства КР» (приложение к газете «Эркин Тоо») от 15 апреля 2004 г. № 13-14*]; 2016-жылдын 3-мартында Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн №106 Токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоого алууга республиканын жарандарын тартуунун тартиби [*Постановление Правительства Кыргызской Республики от 3 марта 2016 года № 106. «О Порядке привлечения граждан Кыргызской Республики к охране Государственной границы Кыргызской Республики»*].

Кыргыз Республикасынын чек ара режимдери республиканын мамлекеттик чек араларын гана эмес калктын коопсуз жашоосун коргоого алуунун негизги чараларынан болуп эсептелет.

Чек ара режимдеринин негизги милдети – чек араны, анын коопсуздугун бузуучуларды өз убагында байкоого алуу жана зарыл учурларда колго түшүрүү, алардын түпкү максаттарын так аныктоо, мындай терс көрүнүштөрдүн алдын алуу. Чек аранын так сакталышы – чектеш мамлекеттердин ынтымакчылыгынын жана тынчтыгынын сакталышы.

Чек ара зонасы – чек арага чектеш район, шаар, айыл-кыштак, калктуу пункттардын тынч жашоосун камсыз кылуу максатында Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан такталган аймактар, тилкелер жана бейтарап зоналар.

Чек ара тилкеси чек ара зонасы сыяктуу эле Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан аныкталат жаан ал мамлекеттик чек араларды бойлоп кетет. Мындагы жоопкерчиликтер жана чектөөлөр чек ара зонасына салыштырмалуу бир топ жогору, тактап айтканда, чек ара тилкесин кадимки эле чек ара деп кабыл алсак да болот.

Мамлекеттик чек аранын укуктук режимин тартипке келтирүүчү мыйзамдарды заман талаптарына, коңушу мамлекеттерде болуп жаткан саясий-социалдык өзгөрүүлөргө байланыштуу улам жаңылап жана толуктап жүрүп отуруу да зарыл. Бул өзгөрүүлөргө байланыштуу чектеш мамлекеттер менен болгон мамилелерди, алардын ортосундагы чек араларды коргоо маселелерин кайрадан карап чыгууга туура келет жана муну Кыргыз Республикасы учурда өз башынан өткөрүп жатат деп да айта алабыз.

Экинчи бөлүм **«Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун маани-маңызы»** деп аталат.

Чек ара аймагына чек ара тилкелери, чек ара зоналары, чек ара кызматкерлери же ага түздөн-түз же кыйыр түрдө тиешеси бар саясий, экономикалык, аскердик, экологиялык же башка багыттардагы кызматкерлер кызмат кылган жерлер кирет. Демек, жалпысынан алганда чек ара тилкелери жана зоналары жалпысынан чек ара аймагына кирет.

Мамлекеттин чек ара аймагынын саясатын ал аймактарда жашап турган калктын кызыкчылыктарын колдоп турган мамлекеттик институттар, чек ара кызматтары түзүү менен бул аракеттердин баары биригип келип *чек ара мамилелерин* жаратып турат [Гришин М. Л. *Проблемы пограничной политики государства и пути их решения. Монография. Москва. Издательская группа «БДЦ-пресс». 2001. 7-бет.*].

Чек ара коопсуздугуну маани-маңызын, андагы пайда болгон проблемалардын себептерин ачууга жана аныктоого көптөгөн россиялык изилдөөчүлөр кайрылышкан. Мисалы, А.С.Щербаковдун пикири боюнча чек араны сактоо, бул улуттук баалуулуктарды, жалпы калктын гана эмес ар бир жекече инсандын өмүрүн, ден соолугун, үй-бүлөсүн, эмгекке, эс алууга, жалпы эле жашоого болгон мыйзамдуу кызыкчылыктарын жана керектөөлөрүн жогорку деңгээлде коргоого алуу. Автордун “Пограничная политика Российской Федерации” деген аталыштагы монографиясы жарыкка чыккан [Пограничная политика Российской Федерации. Монография. Москва. Граница. 1997., 96-бет].

2015-жылдагы КРнын “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндөгү” мыйзамына ылайык чек ара коопсуздугун камсыз кылуу жалпы улуттук коопсуздукту жана тынчтыкты сактоонун ажырагыс курамдык бөлүгү, чек ара коопсуздугун камсыздоо сырткы гана эмес ички коркунучтардан да коргоого алып турат. Себеби, кандайдыр жолдор менен республикага кирип келген тымызын күчтөр психологиялык жактан туруксуз жарандарды өздөрүнө тартуу менен ички коркунучтуу жана шектүү күчтөрдү жана топторду, мамлекеттик саясатка каршы чыккан жана ага элди үндөгөн группировкаларды түзүүгө да жетишүүсү мүмкүн.

Эл аралык практикалардагы мамлекеттик чек ара коопсуздугу боюнча тажырыйбаларды, чек арага тиешелүү нормативдик укуктук жоболорду, эреже, талаптарды жана мыйзамдык актыларды изилдөө жана аларга анализ жасоо менен чек ара коопсуздугунун негизги объектилери төмөнкүлөр деп белгилейбиз: *инсан* – анын мыйзамдуу укуктары жана эркиндиги; *коом* – анын материалдык жана руханий баалуулуктары; *мамлекет* – анын конституциялык түзүлүшү, эгемендүүлүгү жана аймактык бүтүндүгү.

Чек ара коопсуздугун камсыз кылууга байланышкан илимий изилдөөлөрдү талдоого алуу менен чек ара тилкелеринен айырмаланып чек ара аймактарынын чектери так аныкталбастыгына жана анын зарылдыгы да жок экендигине дагы бир жолу көзүбүз жетти. Чек арага жакын аймактар айыл өкмөттөрү, кайсыл бир айылдар, калктуу пункттар, райондор же шаарлар деп аталышы мүмкүн, бирок алардын ички аймактары дайыма эле чек ара зонасы менен дал келе бербейт.

Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун алдында көп спектрлүү милдеттер турат. Мында чек ара кызматкерлеринин милдеттери өзүнчө, Кыргыз Республикасынын Улуттук Коопсуздугунун Мамлекеттик Комитетинин Чек Ара кызматынын кызматкерлеринин, чек арага түздөн-түз же кыйыр түрдө тиешеси бар аткаруу бийлик органдарынын жоопкерчиликтери жана милдеттери өз алдынча, ал эми чек ара аймактарында жашаган калктын милдеттери да такыр башкача.

Чек араны коргоого тиешеси бар жана башка структуралар менен субъектилер жергиликтүү, жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарды коргоого алууда 2021-жылдын 26-ноябрында Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан кабыл алынган №4 “Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздугунун концепциясы жөнүндөгү” Жарлыктын [Указ от 26 ноября 2021 года № 4 «О Концепции национальной безопасности Кыргызской Республики»] негизинде ар тараптуу жана комплекстүү иш-чараларды кабыл алышат жана аларды аткарышат.

Жогоруда айтылгандардын негизинде чек ара коопсуздугу мамлекеттин чек ара чөйрөсүндөгү жашоосун ишке ашыруунун спецификалык формасын, мамлекеттин чек ара чөйрөсүндөгү коомдун турмушунун башка субъектилери, шарттары жана факторлору менен өз ара мамилелеринин жана өз ара аракеттенүүсүнүн белгилүү бир абалын чагылдырат. Мамлекетке, анын жарандарына зыян келтирилбеген, чек аранын туруктуулугу сакталган, мамлекеттик чек араны коргоону жакшыртуу жана чек ара мейкиндигин жарандардын, мамлекеттин муктаждыктарына, максаттарына, коомдун өнүгүшү үчүн баалуулуктар жана адеп-ахлактык көрсөтмөлөр.

Үчүнчү бөлүм **«Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун механизмдери»** деп аталат.

Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун механизмдери айрым-айрым элементтерден турганы жана алардын ар бири бири-биринен өзгөчөлөнгөнү менен алар өз ара байланышып жана бири-бирин толуктап кызмат кылат.

Кыргыз Республикасынын Сырткы Саясатынын Концепциясында да чектеш жайгашкан республикалар менен болгон мамиледе өз ара түшүнүүчүлүк, кызматташуучулук жана ынтымакчылык максаттарында прогрессивдүү саясатты жүргүзүү маселелери баса белгиленген [Указ Президента КР от 11 марта 2019 года УП № 37 «О Концепции внешней политики Кыргызской Республики»].

Чек арага тиешелүү мамлекеттер аралык проблемалар, карама-каршылыктар, кызыкчылыктар менен керектөөлөрдүн дал келбестиги ички жана сырткы саясий туура, терең ойлонулган чечимдерди талап кылат. Мындай проблемалардын чечилишинин мамлекет ичинде, жеке мамлекеттик деңгээлде гана чечиле калбастыгы бир топ түйшүктөрдү жаратат. Жогоруда аталып өткөн маселелерден улам Кыргыз Республикасынын ички жана сырткы мамлекеттик саясатынын курамдык бөлүгү катары *мамлекеттик чек ара саясатынын* иштелип чыгуусу зарыл. Бул мамлекеттик деңгээлдеги чек

ара саясаты чек ара маселесине тиешелүү бардык мамлекеттик органдардын, коомдук уюмдардын, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарынын, жалпы эле чек ара аймактарындагы жергиликтүү калктын чек ара коопсуздугун сактоо боюнча иш-аракеттерин, алардын чек араны коргоого алуу боюнча иш-пландарын координациялап турууга тийиш.

Мамлекеттик чек ара саясаты Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана ошондой эле республиканын чек ара маселелерине тиешелүү нормативдик укуктук актыларынын, эл аралык стандарттардын, эреже жана жоболордун негиздеринде чечилет жана ишке ашырылат [Гришин М. Л. *Проблемы пограничной политики государства и пути их решения. Монография. Москва. Издательская группа «БДЦ-пресс». 2001., 112-бет*]. КРнын “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндөгү” мыйзамына ылайык мамлекеттик чек ара саясатын жүргүзүүчү жана ага ыйгарым укук берилүүчү субъектилер аныкталган.

Мамлекеттик чек араларга жана алардын коопсуздугун камсыз кылууга багышталган улуттук мыйзамдарга, анын аткарылуусунун механизмдерине, эл аралык талаптарга жана жоопкерчиликтерге таянуу менен чек араны коргоонун төмөнкүчө үч элементин белгилөөгө болот [Правовая основа обеспечения национальной безопасности Российской Федерации: моногр. / Ю. И. Авдеев [и др.] ; под ред. А. В. Опалева. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2004., 11-бет]:

1. Чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун объектилери – чек арага коркунуч жаратуучу эл аралык саясий, экономикалык, аскердик, социалдык жана башка коркунучтар, алардын алдын алуу жана жокко чыгаруу. Бул коркунучтардын ар бирине ар түрдүүчө мамиле жасоого, ар бирине ар кандайча ыкмада каршы турууга туура келет.

2. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун субъектилери – чек араны коргоо түздөн-түз же кыйыр түрдө тиешеси бар же ага жооптуу мамлекеттик органдар, күч түзүмдөрү. жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары.

3. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуудагы иш-чаралар – жалпы эле чек араны бекемдөөгө, чек ара зоналарында жашаган калктын социалдык-экономикалык кызыкчылыктарын жана тынчтыгын коргоого алууга багытталган стратегиялык иш-пландар жана алардын аткарылуусу, бул боюнча мамлекеттик деңгээлдеги мыйзамдык актылар, указдар, токтомдор ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда аталган чек ара коопсуздугун камсыз кылууга багытталган иш-чаралардын, чек ара режимдеринин, жоопкерчиликтер менен талаптардын бирин жогору, бирин төмөн коюу да, терең алып караганда, мүмкүн эмес. алардын ар бири бири-бирин толуктап, тактап турат, басымдуу көпчүлүк учурларда алар бири-бири менен тыгыз байланышып турат.

Үчүнчү бап «Мамлекеттик чек аралардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча органдар тизими жана аларды өркүндөтүүнүн жолдору» эки бөлүмдөн турат.

Биринчи бөлүм « Чек ара коопсуздугун камсыз кылуучу мамлекеттик органдардын укуктук статусу жана уюштуруу түзүмү» деп аталат.

Мамлекеттик чек ара структурасынын калыптануусу боюнча жумуштардын баштапкы этабы 1999-жылдын 19-мартындагы КРнын №28 “Кыргыз Республикасынын Чек Ара Кызматы жөнүндөгү” мыйзамы [*Закон Кыргызской Республики от 19 марта 1999 года № 28 «О пограничной службе Кыргызской Республики»// Эркин-Тоо, №23. 26.03.1999 г.*] жана анын негизиндеги 1999-жылдын 28-майындагы КРнын Президентинин №131 “Кыргыз Республикасынын Чек Ара Кызматын түзүү жөнүндөгү” Жарлыгы болду [*Указ Президента Кыргызской Республики УП-№131 от 28 мая 1999 года «Об образовании пограничной службы Кыргызской Республики».*]. Мамлекет башчысынын бул жарлыгынын кабыл алынышы менен Кыргыз Республикасынын Чек Ара Кызматынын ыйгарым укуктары бир топ кеңиди, анын укуктук статусу жогорулады жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн чек ара саясатын ишке ашыруу боюнча масштабдуу иштер жүргүзүлө баштады.

Чек ара кызматы мамлекеттин өз алдынча институту катары, жалпы эле, мамлекеттик чек ара проблемалары азыркы илим-техниканын, жалпы калктын аң-сезиминин өнүп-өскөн, анын керектөөлөрүнүн жана кызыкчылыктарынын уламдан-улам жогорулоо шарттарында учур талаптарына ылайык кайрадан карап чыгуунун жана кара түзүүнүн, алдыдагы келечекке карай стратегиялык пландарды түзүүнүн жана күтүлүүчү чек ара чыр-чатактарынын алдын алуунун, чек ара коопсуздугун сактоонун объектисине айланууда.

2002-жылдын 31-августунда Коргоо министрлигинин Башкы Чек Ара башкармылыгы менен Улуттук коопсуздуктун кызматынын Чек Ара көзөмөлдүгүнүн башкы башкармалыгынын биригүүсүнүн натыйжасында Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Чек Ара кызматы расмий түрдө түзүлүп, мамлекеттик чек ара жана анын коопсуздугун камсыз кылуу кызматтары борборлоштурулуп бир органга бириктирилген. Түрдүү жылдар ичинде чек ара кызматы бирде Улуттук коопсуздук кызматынын карамагына, бирде Президенттин командачылыгына өтүп турган. 2012-жылдын 4-сентярына чейин чек ара кызматы Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн алдындагы көз карандысыз департамент катары кызмат кылып келген.

КРнын мамлекеттик чек араларын коргоого алууну жакшыртуу максаттарында Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2021-жылдын 19-январында №8 Токтому менен чек ара кызматын Кыргыз Республикасынын Улуттук Коопсуздугунун Мамлекеттик Комитетинин курамына кайрадан кошкон.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларын, чек ара тилкелериндеги жана зоналарындагы тынчтыкты, жергиликтүү калктын

коопсуздугун камсыз кылуу жалпы республиканын коопсуздугун сактоо менен ажырагыс түрдө тыгыз байланышкан. Мындан тышкары, мамлекеттик чек араларды коргоого алуу саясий-юридикалык, дипломатиялык, экономикалык, мамлекетти жалпы коргоого алуу, чалгындоо, контрчалгындоо, оперативдик-издөө, таможня, контрабандалык товарлардын кирүүсүнө каршы күрөшүү, жаратылышты коргоо, санитардык-эпидемиологиялык жана башка көптөгөн кызматтар менен ар кандай деңгээлде байланышта болот.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын коопсуздугун камсыздоо чек ара кызматкерлери аркылуу ишке ашырылат жана алар республиканын аскердик күчтөрүнүн курамдык бир бөлүгү болуп эсептелет.

КРнын “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Чек Арасы жөнүндөгү” мыйзамында чек ара кызматкерлеринин жана ошондой эле зарыл учурларда чек араны коргоого алууга кошумча тартылган жоокерлердин социалдык жана укуктук жактан коргоого алынуусу атайын баса белгиленген. Ага кошумча 1992-жылы Кыргыз Республикасынын “Аскер кызматкерлеринин статусу жөнүндөгү” мыйзамы кабыл алынып, аскер кызматкерлеринин, алардын ичинде чек ара кызматкерлеринин материалдык, моралдык жактан туруктуу колдоого алынуусу каралган. Баткен чырынан кийин чек арада кызмат кылган офицердик курамдагы жоокерлердин айлык маянасынын максималдуу көтөрүлүүсү боюнча буга чейин айтып өткөнбүз. Кооптуу деп эсептелинген чек ара тилкелерине аскердик даярдыгы жок жаш уландарды эмес атайын аскердик даярдыктан өткөн жоокерлерди айлык төлөө менен кармоо зарыл деп эсептейбиз. Жумуштун жоктугунан баткендик жигиттердин көбү сыртта эмгек миграциясында жүрүшөт, аларга айлык акы төлөө менен чек арада кармоого, куралдардын түрлөрүн жогорку чеберчиликте колдонууга даярдоого эмне үчүн болбосун. Андай жерлерде чек ара шаарчаларын (жок эле дегенде, кыштакчаларын) куруу тууралуу бир топ жолу белгилеп кеткенбиз. Биз сөз кылып жаткан маселелердин көпчүлүгү республиканын Конституциясынын 80-, 85- беренелеринде атайын каралган, максат ал беренелерде каралган маселелердин кагаз бетинде калбай аткарылуусунда турат.

Экинчи бөлүм « Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизмдин өркүндөтүү».

Мамлекеттин ажыратып алгыс атрибуту болгон мамлекеттик чек арага анализ жасоо, аны коргоого алуунун укуктук механизмдерин өнүктүрүү мамлекет үчүн баа жеткис чоң мааниге ээ болгон чек ара маселесинин стратегиялык жана улуттук принциптерин терең изилдөөгө алмайын мүмкүн эмес.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук механизмдерин өнүктүрүүгө киришүүдө, биринчи

кезекте, республиканын чек ара саясатынын негизги милдеттерин аныктап чыгуу зарыл. КРнын “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Чек Арасы жөнүндөгү” мыйзамында чек араны бекемдөө жана коргоого алуу боюнча милдеттер баса белгиленген.

Мамлекеттик чек арага тиешелүү маселелер, чек ара өкүлчүлүгү институту, азыркы түшүнүк менен алганда, эки дүйөлүк согуштардын аралыгында пайда болгон. Советтер Союзунун Чек Ара Комиссарлар комиссиясы жыйырманча жүз жылдыктын 20-жылдарында түзүлгөн жана анын түпкү максаты чек ара маселелери боюнча чектеш жайгашкан мамлекеттер менен болгон пикир келишпөөчүлүктөрдү жөнгө салуу болгон.

КРнын “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик Чек Арасы жөнүндөгү” мыйзамынын 1-беренесинин 15-пунктуна ылайык чек ара өкүлчүлүгү, бул – чектеш мамлекеттердин чек ара тилкелерин тактоого, чек ара инциденттеринин келип чыгуу себептерин аныктоого, алардын алын алуунун жолдорун табууга эки тараптан тең тартылган ыйгарым укуктуу өкүлдөр.

Чектеш жайгашкан мамлекеттердин чек арачыларынын гана эмес бири-биринен окчун орун алган мамлекеттердин да чек ара кызматкерлеринин ортолорунда тыгыз байланыш, кызматташтык болууга тийиш. Мында саясий, экономикалык, социалдык жана укуктук аспектилер боюнча Кыргыз Республикасынын кызыкчылыктарын сактоого байланышкан мамлекеттер, ведомстволор аралык сүйлөшүүлөрдүн жүргүзүлүп туруусу, макулдашуулардын түзүлүүсү зарыл. Мисалы, бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасы тарабынан 1999-жылы Россия Федерациясы менен [*Соглашения о пограничном сотрудничестве Кыргызской Республики с Российской Федерацией от 1999 г.*], ошол эле жылы Казакстан Республикасы менен түзүлгөн макулдашуулар иштеп турат. Булардан сырткары, 1992-жылы КМШнын мүчө-мамлекеттери менен биргеликте мамлекеттик чек араларда туруктуулукту жана тынчтыкты камсыз кылып туруу боюнча кызматташууга макулдашууларга [*Соглашение о сотрудничестве государств-участников СНГ по обеспечению стабильного положения на их внешних границах от 1992 г.*,] кол коюлган, ушул эле жылы бул КМШга мүчө-мамлекеттердин визаларын бирдиктүү таануу боюнча да макулдашууларга жетишилген [*Соглашение о взаимном признании виз государств-участников Содружества от 1992 г.*],. 1993-жылы аталган Шериктештикке кирбеген өлкөлөр менен да мамлекеттик чек араларды коргоого алуу жана алардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча Концепция иштелип чыккан жана макулдашууларга, чек араларга тиешелүү бир топ маанилүү документтерге кол коюлган [*Концепция и Договор о сотрудничестве в охране границ государств-участников СНГ с государствами, не входящими в Содружество, от 1993 г.*].

Чек ара коопсуздугун сактоо, бул - жалпы мамлекеттин тынчтыгын сактоо деп улам кайталап жатабыз. Негизи атайын аскердик даярдыктардан өткөн жергиликтүү жигиттерден турган ыктыярдуу элдик кошуундарды

түзүү жана келечегинде аларды чек ара полициясына айландыруу максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Жок эле дегенде бул багытта эксперименталдык жумуштарды жүргүзүүнү тиешелүү кызматтарга сунуш кылар элек.

Чектеш жайгашкан республикалар менен тынчтыкта, кызматташтыкта жана чек аралар коопсуздугунда болуунун төмөнкүдөй блокторун сунуш кылар элек:

- мурдагы борбордук-азиялык республикалар менен Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын эл аралык-укуктук жактан такталышы жана биротоло бекитилиши;

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын, чек ара өткөрмө пункттарынын режимдеринин өркүндөтүлүүсү;

- чек ара аймактарын коргоого алууга жергиликтүү жаштардын тартылуусу жана алардык атайын аскердик даярдыктардан өткөрүү;

- Чектеш жайгашкан республикалар менен биргеликте чек ара аймактарында биргелешкен ишканаларды ачуу жана мунун менен коңушулаш калктардын кызматташтыгын жана жылуу мамилелерин бекемдөө ж.б.

ТЫЯНАКТАР

Жыйналган материалдарды жана аларды анализге алууну жыйынтыктоо менен мамлекеттик чек ара институтунун конституциялык-укуктук таанып-билүүнүн татаал объектиси экендигине биротоло көзүбүз жетти.

Диссертациялык иште Кыргыз Республикасынын юридикалык илимдеринде алгачкы жолу укуктук институт – мамлекеттик чек араларга, алардын коопсуздугун камсыз кылууга тиешелүү конституциялык укуктуктарды тартипке салуу комплекстүү түрдө каралып чыкты. Чек ара кызматтарына мамлекеттик чек ара саясатынын конституциялык-укуктук табиятын ачуучу теориялык жоболордун комплекси сунуш кылынды.

1. Диссертациялык изилдөөлөрдүн натыйжалары мамлекеттик чек араларды коргоого алууда төмөнкүдөй милдеттердин жана жоопкерчиликтердин бар экендигине күбө болуп турат:

- Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларында күтүлүүчү коркунучтар тууралуу маалыматтарды жыйноо жана аларды иштеп чыгуу;

- мамлекеттик чек араларды коргоого алуу, бул – мамлекеттин, айрыкча, чек ара аймактарында жашаган жергиликтүү калктын коопсуздугун жана тынчтыгын, алардын жалпы кызыкчылыктарын камсыз кылуу;

- чек араларда, айрыкча, чек ара өткөрмө пункттарында чек ара режимдерин, укуктук тартиптерди так сактоо;

- мамлекеттик чек араларды коргоого алуу маселелеринде чектеш мамлекеттердин тиешелүү кызматтары, эл аралык уюмдар менен тыгыз кызматташуу;

- чек араларды бекемдөөгө жана коргоого алууга жергиликтүү

калкты көбүрөөк тартуу;

- чек аймактарында жашаган калктын социалдык-экономикалык абалына, жашоо-шарттарына мамлекеттик деңгээлде кам көрүүнүн зарылдыгы ж.б.

2. Мамлекеттик чек ара коопсуздугун коргоого алуунун бардык деңгээлдеги курамын, структураларын, системалар функцияларын өркүндөтүү боюнча бардык чараларды иштиктүү жүргүзүүнүн мааниси абдан чоң. Демек, чек арага тиешелүү айрым бир маселенин чечилиши менен жеңилдеп калуу жарабайт, чек араны коргоого алуу жумуштары күнү-түнү, кышын-жайын эч тынымсыз иш-аракеттерди талап кылуучу милдет болуп эсептелет.

3. Азыркы ааламдашуу мезгилинде башка бардык эле мамлекеттер сыяктуу Кыргыз Республикасы улуттук коопсуздуктун түрдүү коркунучтарына туш келүүдө. Сыртан келген коркунучтардын сырткары өзүбүздөн эле чыккан эл бузарлар байма-бай чыга калууда. Жыл санап дүйнө калкынын саны тынымсыз өсүү үстүндө, бул көрүнүш республика жайгашкан Борбордук Азия аймактарында ачык байкалууда, демек, калктын ичүүчү жана суугат сууларына, жер аянттарына, газга, күйүүчү-майлоочу майларга, кен байлыктарына болгон керектөөлөрү да улам жогорулоодо. Натыйжада, өлкөнүн айрым чек ара аймактарындагы аскердик-саясий жана оперативдик жагдайлар чыңалган боюнча турууда. Бул проблемалардын бардыгы биригип келип мамлекеттик чек араларды бекем коргоого алуу милдеттерин күчөтүүдө.

4. Жыйналган илимий-практикалык материалдар, аларга талдоо жүргүзүүнүн натыйжалары бизге бир топ маанилүү жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүнчүлүк түздү. Мисалы, мамлекеттик чек ара институтунун нормативдик трактовкасы жана чек аралардын бекемдигинин камсыздалдуусу Кыргыз Республикасынын толук көз карандысыздыгынын, мамлекеттин бардык жарандарынын тынчтыкта жашоосунун, эмгектенүүсүнүн, дем алуусунун, билим алуусунун жана башка бардык турмуштук зарылчылыктарынын камсыз болуусунун кепилдигинин сактап турат.

5. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы өлкөнүн ажыратып алгыс атрибуту катары мамлекеттин жалпы аймагынын укуктук статусун жана бул мейкиндиктерде республиканын толук түрдө жашап туруусун, бийлик жүргүзүүсүн, башка мамлекеттер менен тең аталык деңгээлде кызматташуусун, байланыш-катыш жүргүзүүсүн чагылдырып турат. Чек арасы бекем коргоого алынган мамлекет укуктук-юридикалык, саясий-экономикалык, аскердик-куралдык ж.б. жактардан да күчтүү болорун тарых тастыктап турат, мындай өлкөгө эч бир пейли бузуку мамлекет даап кол сала албас эле.

6. Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун укуктук негиздери нормативдик актылардын типтери боюнча мүнөздөлгөн татаал, көп деңгээлдүү курамга жана структурага, укуктук тартипке салуунун

багыттарына ээ болууга тийиш. Алардын жалпы жыйындысынын төмөнкүдөй компоненттерин белгилейбиз:

а) эл аралык нормалар жана мамлекеттер аралык келишимдик-укуктук актылар;

б) конституциялык нормалар жана мыйзамдык-укуктук актылар;

в) ведомстволук жана ведомстволор аралык нормативдик актылар.

7. Азыркы учурдагы Кыргыз Республикасынын чек ара маселелериндеги башкы милдеттери булар деп эсептейбиз:

- кыргыз элинин көп кылымдык тарыхый калыптанган аймактык чектеринин кол тийбестигин сактап туруу;

- өлкөнүн көз карандысыздыгын жана аймактык бүтүндүгүн сактоо, мамлекеттин, жалпы калктын (айрыкча, чек ара аймактарында күн кечиргендердин) жалпы кызыкчылыктары менен керектөөлөрүн коргоого алуу;

- Кыргыз Республикасынын чек араларынын, аларды коргоого алууда кызмат кылгандардын укуктук статустарын өркүндөтүү;

- мамлекеттик чек араларды коргоого алуунун замананбап аскердик куралдар жана атайын даярдыктардан өткөн аскер кызматкерлери менен камсыздалуусу;

- чек араларды коргоого алуунун материалдык-финансылык жактан толугу менен жабдылуусу ж.б.у.с.

8. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режими, бул – республиканын жогорку мамлекеттик бийлик, күч органдары, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары тарабынан кабыл алынган жана калыптанган укуктук тартиптер. Бул жоболор, милдеттенмелер, жоопкерчиликтер жана мыйзамдык негиздеги укуктар Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларындагы саясий, экономикалык, социалдык, руханий-маданий, аскердик кызыкчылыктар менен керектөөлөрдүн түрдүү деңгээлдеги бири-бири менен тыгыз байланышкан, бири-бирине көз каранды болгон татаал комплексти тартипке салуучу жана бириктирүүчү бүткүл нормалар менен милдеттерди өз ичине камтыган укуктук институттун негизинде түзүлөт, калыптанат, андан ары өнүгүүгө ээ болот.

9. КРнын “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасы жөнүндөгү”, “Сырткы миграция жөнүндөгү” мыйзамдары, “Чек ара ыйгарым укуктуулары жөнүндө” жобо мамлекеттик чек араларды коргоого алуу боюнча так милдеттерди жана жоопкерчиликтерди аныктап турат. Бирок, башкы маселе - ал мыйзамдарда көрсөтүлгөн милдеттердин жана жоопкерчиликтердин аткарылуусунда, чек ара кызматкерлерине тиешелүү болгон мыйзамдык укуктардын сакталуусунда.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасында туруктуу кырдаалды камсыз кылуу, коңшу мамлекеттер менен жакшы коңшулук мамилелерди сактоо жана өнүктүрүү максатында Кыргызстан алар менен биргелешкен чек аранын укуктук режими боюнча эки тараптуу

келишимдерди иштеп чыгуу жана түзүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын укуктук режимин жана мамлекеттик чек арада өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу боюнча мамлекеттик органдардын ишин жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдары мындан ары өркүндөтүүнү талап кылат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Мамлекеттик чек арада Кыргыз Республикасынын турмуштук таламдарын коргоону ишенимдүүрөөк камсыз кылуу максатында, Кыргыз Республикасынын Чек ара кодекси иштеп чыгуу жана кабыл алуу аркылуу чек араны жөнгө салуу чөйрөсүндөгү ченемдик укуктук актыларды системалаштыруу зарыл деп эсептейбиз, ошол менен бирге чек ара мамилелерин мыйзам алдындагы укуктук актылар менен жөнгө салууну алып салуу зарыл.

2. Ошол эле учурда өлкөдө “Кыргыз Республикасынын чек ара саясатынын негиздери” жана “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын коргоо жана коопсуздук концепциясы” сыяктуу саясий-укуктук документтерди тез арада иштеп чыгуу жана кабыл алуу зарылчылыгы келип чыгууда.

3. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларын коргоого алуу системасы, бул – мамлекеттик институттардын, коомдук бирикмелердин, жалпы жарандардын мыйзамдык негиздеги биргелешкен аракеттеринин жыйындысы жана алардын баары биригип келип мамлекеттик чек араларды коргоого алууну бекемдөөгө, чек ара саясатын жакшыртууга жана аны ишке ашырууга, чек ара коопсуздугунун стратегияларын жана тактикаларын иштеп чыгууга багытталат.

Биз Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын чек араны коргоого алуунун таза аскердик мүнөзүнөн аскердик эмес, дипломатиялык ыкмалардын рационалдуу айкалышуусуна өткөн жана республиканын жалпы кызыкчылыктарын коргоого алган көп функционалдуу мамлекеттик структура экендиги тууралуу пикирди объективдүү чындык деп эсептейбиз.

4. Мамлекеттик чек ара кызматы буга байланыштуу кызматтардын жоопкерчиликтерин, милдеттерин жана мыйзамдуу укуктарын координациялоо менен бирге анын өз алдынча ведомство экендигине терең маани берүү зарыл. Ар кандай күтүлбөгөн жагдайларда чек ара кызматынын түрдүү министрликтер менен кеңешме өткөрүүгө, алар менен макулдашуу жүргүзүүгө мүмкүнчүлүгү жана убактысы жетишпей да калып, аларга өз алдынча аракеттерге жана кадамдарга барууга туура келип да калат. Жогорку бийлик органдарынан көрсөтмөлөрдү жана буйруктарды күтүп отурганча орду толтурулгус жоготуулардын болуп кетүүсү да мүмкүн. Албетте, мындай күтүлбөгөн жагдайлар тууралуу тиешелүү кызматтарга дароо билдирилет, бирок мында учурларда кандайча аракеттерге келүүнүн зарылдыгы жеринде

даанараак көрүүп турат. Демек, биз Кыргыз Республикасынын чек ара кызматын республиканын чек араларын коргоого алуу боюнча Мамлекеттик комитет катары кайра түзүүнү сунуш кылар элек.

**Диссертациянын темасы боюнча
ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:**

Правовое положение режима государственной границы в Кыргызской Республике// Вестник Академии МВД Кыргызской Республики им.генерал-майора милиции Алиева Э.А. - 2016 - №4. С.24-26

2. К вопросу о выборе формы правления в постсоветских государствах //Международный научный журнал «НАУКА БЕЗ ГРАНИЦ» № 2(30), февраль 2019. С. 49-55.

3. Государственный суверенитет Кыргызской Республики: территориальный аспект Ежемесячный международный научный журнал «Research-science» №6/2019. – с.31-33

4. Обеспечение защиты прав работника и международная организация труда/ Вестник ОшГУ ВЕСТНИК Ошского государственного университета// Серия: юридические науки С.161-165

5. Некоторые особенности правового режима государственной территории в Кыргызской Республики 77я Международная научная конференция Евразийского Научного Объединения (июль 2021) Теоретические и практические вопросы современной науки // Сборник научных работ 77й Международной научной конференции Евразийского Научного Объединения (г. Москва, июль 2021). — Москва: ЕНО, 2021. — с.114-117

6. Мамлекеттик аймак түшүнүгү жана анын юридикалык мүнөздөмөсү// ОшМУ Жарчысы, Т.2, №3, 2021, 264-273

7. Кыргыз Республикасынын улуттук мыйзамдарына ылайык мамлекеттин аймагынын укуктук режими// ОшМУ Жарчысы, Т.2, №3, 2021, 272-279

8. О содержании правового режима государственной границы в Кыргызской Республике// Рецензируемый научный журнал «Тенденции развития науки и образования» №82, Февраль 2022 (Часть 4) - С.62-57

9. Институт приграничных представителей в Кыргызской Республике // Рецензируемый научный журнал «Тенденции развития науки и образования» №88, Август 2022 (Часть 4)С.8-11

Аликуев Бакыт Макешовичтин « Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугун конституциялык-укуктук жөнгө салуу» аттуу темадагы 12.00.02 – конституциялык укук; муниципалдык укук адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: аймак, чек ара, чек ара чөйрөсү, улуттук коопсуздук, чек ара коопсуздугу, чек ара саясаты, мамлекеттик чек ара режими, демаркация, делимитация

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын коопсуздугун камсыз кылуудагы коомдук мамилелер жана бул маселедеги орчундуу көйгөйлөр, аны оң жагына чечүүдө жаралып жаткан тоскоолдуктар жана аларды четтетүүнүн жолдору.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынын коопсуздугун камсыз кылуу жаатындагы мамлекеттик бийлик органдарынын ишин жөнгө салуучу конституциялык-укуктук ченемдер саналат.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек араларынын коопсуздугун камсыз кылууну конституциялык-укуктун жактан жөнгө салуунун жолдорун изилдөөгө алуу.

Изилдөө методдору: жалпы жана жеке илимий методдор, атап айтканда, диалектикалык, структуралык-аналитикалык, салыштырмалуу укуктук, формалдуу системалык-логикалык, конкреттүү-тарыхый, социологиялык, статистикалык методдор, ошондой эле мыйзамдардын жана практиканын өнүгүү перспективаларына карата божомолдоо методу.

Алынган жыйынтыктар жана алардын илимий жаңылыгы төмөнкүлөр менен аныкталат: “Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу” категориясынын маани-маңызы саясий-укуктук жактан негизделди; чек араны коргоого алуу, жалпы улуттук жана чек араларга чектеш аймактарда жашаган элдердин кызыкчылыктары өз ара салыштырылды, аларды аныктоонун жана чечүүнүн ийкемдүү жолдору чек ара маселелерине тиешелүү органдарга сунуш кылынды; Кыргыз Республикасынын чек ара коопсуздугу түшүнүгүнүн маани-маңызы жана структурасы классификацияланды; Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун негизги мыйзам ченемдүүлүктөрү аныкталды; коомдогу, чектеш республикалар менен болгон мамиле-катыштагы..

Колдонуу боюнча сунуштар. Теориялык жоболор, тыянактар жана практикалык сунуштар мамлекеттик чек араларды бекемдөө, алардын чектеш республикалар менен биргеликте такталуусуна, мамлекеттик чек аралар маселелери тууралуу нормативдик-укуктук актылардын системага салынуусунда, чектеш республикалар ортосундагы гана эмес жергиликтүү калк арасындагы айрым пикир келишпөөчүлүкөрдү да тартипке салууда, жана андан сырткары, диссертациялык изилдөөнүн жоболору, корутундулары мамлекет теориясы жана тарыхы, конституциялык жана административдик укуктар академиялык курстарынын окуу процесстеринде колдонулууга ээ боло алат.

Колдонуу тармагы: конституциялык укук; муниципалдык укук; Кыргыз Республикасынын улуттук коопсуздук органдарынын ишмердүүлүгү; жогорку окуу жайлардагы окуу процесси.

